

TAKVİMÜ'L-BÜLDÂN VE OSMANLI COĞRAFYACILARINA TESİRİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

İlhami DANIŞ**

ÖZET

Osmanlı coğrafyacılığının gelişiminde İslam coğrafya klasiklerinin büyük etkisi vardır. Genellikle memâlik ve mesâlik veya büldân isimleriyle bilinen İslam coğrafya eserleri, uzun yılların birikimini Osmanlılara aktarmıştır. İlk Osmanlı coğrafya eserleri daha çok astronomi ve kozmoğrafya üzerine yazılmıştır. Ortaçağ İslam coğrafyacılığının en son ve en önemli eserlerinden biri olan *Takvîmü'l-büldân*'ın İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının XVI. yüzyılda sıkça okunduğunu ve İslam coğrafyacılarını etkilediğini görmekteyiz. Bu etki en çok Sipâhizâde Mehmed'in *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* adlı eserinde görülmektedir. Osmanlı ilmiye sınıfına mensup olan Sipâhizâde, coğrafyaya duyduğu ilgi neticesinde müderrisliğinin ilk yıllarında *Takvîmü'l-büldân*'ı okumuş ve bu eser üzerinde çalışmış, burada yer alan şehirleri çeşitli kaynaklardan da istifade ederek harf sırasına göre düzenlemiştir. Ayrıca *Takvîmü'l-büldân*'da yer almayan birçok şehri de eserine eklemiştir. Eserin kaleme alındığı dönemde Osmanlı Devleti en geniş sınırlara erişmekteydi. Bu durum coğrafi bölgelerin mahiyetine dair merakı da arttırmıştır. Bu saikle İslam coğrafyacılarının eserlerinin İstanbul kütüphanelerinde nüshalarına ve şehirlerine rastlamaktayız. Sipâhizâde Mehmed'in eseri de bu şehirlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'in Arapça (*Evzahu'l-mesâlik*) ve Türkçe (*Esâmî-i büldân*) nüshaları ile *Takvîmü'l-büldân*'ın ortaya çıkış süreci incelenecek ve bu üç eserin arasındaki münasebete değinilecektir.

Anahtar Kelimeler

Takvîmü'l-büldân, *Ebü'l-Fidâ*, *Sipâhizâde Mehmed*, *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, Osmanlı Coğrafyacıları.

GİRİŞ

Yeryüzünü anlamak, keşfetmek insanlığın kadim bir merakıdır. İslam coğrafyacıları, antik dönemde yazılmış Grek, Hint ve Fars yazarlarının

* Makalenin geliş tarihi: 3 Mayıs 2017/ Kabul tarihi: 31 Mayıs 2017.

** Dr., Öğr. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, idanis@fsm.edu.tr

eserlerini tercüme ederek başladıkları coğrafya çalışmalarında ilk etapta iki temel gaye etrafında eserler üretmişlerdir. Bunlar yeryüzünün genel bir haritasını çıkarmak ve önemli şehirlerin koordinatlarını belirlemektir. İslam dünyasının sınırlarının genişlemesiyle yeni beldelere ulaşan seyyahlar, kâşifler, bilginler, tüccarlar ve devlet görevlileri gördükleri, okudukları, keşfettikleri, araştırdıkları, dinledikleri ve naklettikleri ile İslam coğrafyacılığının gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Arap Yarımadası dışında, Akdeniz, Endülüs, Avrupa, Hint, Çin vd. bölgelere dair edinilen bilgiler yeni eserlerin yazılmasına, yeni haritaların çizilmesine zemin oluşturmuştur. İlk dönem eserlerinde efsaneler, mucizeler, acablıklar, bazen de uydurma rivayetler okuyucunun tahayyülüne ve muhakemesine havale edilircesine bolca yer almaktadır. Kozmoğrafya ilmi kapsamında değerlendirilen bu eserler coğrafi çalışmaların mahiyetine büyük ölçüde tesir etmiştir. Osmanlı coğrafyacılığının ilk eserlerinde de bu etki görülmektedir. Kazvini'nin *Acâibü'l-mahlukat ve garâibü'l-mevcudat* adlı eserinin ilgi görmesi ve üzerine serhler yazılması bu etkinin somut bir örneğidir.

İslam coğrafyacılarının eserlerinin Osmanlı coğrafyacıları üzerinde tesiri XV. ve XVI. yüzyıllarda etkin bir şekilde görülmektedir. XV. yüzyıl, Osmanlı coğrafyacılarının bu eserleri tanıma, XVI. yüzyıl ise hem bu eserlerin bir kısmını tercüme etme hem de bu eserlerden yararlanarak kendi bilgilerini de kattıkları yeni eserler telif etme dönemi olmuştur.¹

Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı, kozmografyaya dair eserlerin oldukça etkin olduğu bir dönemde genel coğrafya alanında yazılmış nadir eserlerden biri olması hasebiyle de özgün bir yere sahiptir. Batlamyus geleneğinin (kozmoğrafya dışında coğrafyaya daha çok önem veren) önemli bir temsilcisi² olan bu eser İstanbul'da en çok okunan kitaplardan biri olmuştur. Günümüzde İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası³ mevcut olup, bu nüshalardan Osmanlı coğrafyacıları istifade etmiştir.

¹ F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", trc. Hâmid Sadî, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1928, S. 2, s. 284; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, İstanbul 2004, C. 2, S. 4, s. 169.

² Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 107.

³ Bu nüshalardan bazıları; Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kısım, nr. 1351; Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Kısım, nr. 286; Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Kısım, nr. 788'de kayıtlıdır.

Takvîmü'l-büldân, 1321 yılındaki telifinden sonra coğrafyacıların ve birçok ilim ehlinin dikkatini çekmiştir. Ebü'l-Fidâ'nın çağdaşı Zehebî eseri muhtasar bir şekilde ele alıp ta'likat kaleme almıştır.⁴ XV. yüzyılda Memlûklü tarihçi Kalkaşendî *Subhu'l-a'sâ'sımn*⁵ Coğrafya'ya dair ikinci bölümünde *Takvîmü'l-büldân*'ı sıkça kullanmıştır. XVI. yüzyıl Arap denizcisi İbn-i Mâcid de *Takvîmü'l-büldân*'dan istifade etmiş ve bu eseri denizcilik konusunda kendisini yetiştirmek isteyenlere tavsiye etmiştir.⁶

Bu eser Osmanlı coğrafyacıları için de önemli bir kaynaktır. Sırasıyla, Sipâhizâde Mehmed (ö. 1589), Âşık Mehmed (ö. 1605?)⁷ ve Kâtib Çelebi (ö. 1657) eserlerinde *Takvîmü'l-büldân*'ı en çok kullanan coğrafyacılarıdır. Bu coğrafyacıardan Âşık Mehmed'in⁸ *Takvîmü'l-büldân*'dan ne şekilde istifade

⁴ Casim Avcı, "*Takvîmü'l-büldân*" *DİA*, C. 39, s. 493.

⁵ Eser, on bölümden oluşup İslam dünyasında bürokrasinin gelişimine dair kaleme alınmıştır. Eserin ikinci bölümde ise İslam coğrafyası, Bizans Devleti ve Avrupa kıtası hakkında bilgiler ile ordu mensupları, devlet memurları ve din adamlarının görevleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *DİA*, C. 24. s. 264.

⁶ Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, Amman 1995, s. 237; Sayyid Maqbul, "İbn Mâcid", *DİA*, C. 20, s. 162.

⁷ Âşık Mehmed'in ölümü ile ilgili farklı tarihler söz konusudur. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, hz. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2007, C. I, s. LXII, LXIII.

⁸ Eserindeki bilgiler doğrultusunda yaklaşık olarak H. 963-64/M. 1556-57 yıllarında doğduğu tahmin edilen Âşık Mehmed, Trabzonlu olup Hatuniye Medresesi müderrislerinden birinin oğludur. Tahsil sürecinde iyi derecede Arapça ve Farsçayı, yaşadığı coğrafya itibarıyla de belli ölçüde Rumçayı öğrenmiştir. 20 yaşında çıktığı ve 22-23 yıl süren seyahatinde Trabzon-İstanbul arasındaki Karadeniz sahil şeridini, ardından İstanbul'dan İzmir'e uzanan bölgeleri, Rumeli'yi Ege ve Akdeniz'deki bazı adaları, ardından Mısır'ı gezmiş ve Şam'da yolculuğunu sona erdirmiştir. Bu seyahati süresince yeni yerler görmüş, yeni eserlerle tanışmış, tahsilini geliştirmiş ve bulunduğu bazı yerlerde çeşitli görevler de üstlenmiştir. Âşık Mehmed'in bilinen tek eseri coğrafya alanında kaleme aldığı *Menâzirü'l-avâlim*'dir.

Eserini seyahatinin son aşaması olan Şam'da H. 1005/M. 1596-97 yılında telif etmeye başlamış, 6 Ramazan 1006/12 Haziran 1598 tarihinde bitirmiştir. *Menâzirü'l-avâlim* genel olarak bir mukaddime, iki bab ve bir hatimeden meydana gelmektedir. İlk babda 12 menâzir şeklinde ulvi alemi, yaradılışı, felekleri, meskûn yerler ile ilgili hadisleri, melekleri, ahiret alemini; ikinci babın 11 menâzirinde dünyanın ölçüleri, derecelere bölünmesi, yedi iklim, denizler, dağlar, nehirler çöllere bahseder. İkinci babın 12. manzarası ise şehirlere ayrılmış olup eserin en geniş muhtevasına sahip kısımdır. 12. manzaradan sonraki son 6 menâzir ise kokular, bitkiler, hayvanlar, madenler ve insan bedeni ile ilgilidir.

ettiğine dair Mahmut Ak'ın önemli bir çalışması mevcuttur.⁹ Kâtib Çelebi'nin¹⁰ kaynaklarından *Takvîmü'l-büldân*'ı kullanma metodu ise başlı başına bir araştırma konusu olduğundan bu çalışmada *Takvîmü'l-büldân*'ı ilk ve en yoğun şekilde kullanan coğrafyacı olan Sipâhizâde Mehmed'in eseri ile irtibatına değineceğiz.

Âşık Mehmed, 20 yılı aşkın seyahatindeki müşahedeleri yanı sıra eserinde birçok farklı kaynaktan da istifade etmiştir. En çok müracaat ettiği eserlerden biri *Takvîmü'l-büldân*'dır. Müellif, eserinde kaynaklarından bahsederken bu hususu şöyle ifade eder: “ve dahi sâhib-i Hama Sultân İmâdü'd-dîn el-Melikü'l-müeyyed İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed b. Ömer b. Şâhanşâh ibn Eyyûb'un -rahimehüllâh- Muhtasar-ı Ahbârü'l-beşer'i ve *Takvîmü'l-büldân*'ıdır ki biri târihun hulâsası ve biri mesâhat-ı arzun netîcesidir.” Özellikle göller, dağlar, nehirler ve şehirler bahsinde *Takvîmü'l-büldân*'dan çokça yararlanmış. *Takvîmü'l-büldân*'da mezkûrdur ki Sâhib-i *Takvîmü'l-büldân* deyü zikr ider, *Takvîmü'l-büldân*'dandır ki, sâhib-i Hamâ İsmail Eyyûbî *Takvîmü'l-büldân*'ında zikr ider ki vb. birçok farklı ibare ile Ebü'l-Fidâ'nın eserine atıfta bulunmaktadır.

Eseri Mahmut Ak tarafından doktora tezi olarak çalışılmış, ardından Türk Tarih Kurumu tarafından 3 cilt olarak basılmıştır. (Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, haz. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), 3 Cilt, Ankara 2007.)

⁹ Mahmut Ak, “Menâzirü'l-avâlim ve Kaynağı *Takvîmü'l-büldân*”, Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 101-120.

¹⁰ Eserleri doğuda ve batıda büyük bir ilgiye mazhar olan Kâtib Çelebi, kısa hayatında pek çok alanda eserler telif etmiştir. Babasının Enderun'da yetişmiş olması hasebiyle ilim ehli arasında yetişmiş, nizami bir eğitim sistemine dahil olmamasına rağmen babasının da desteğiyle kendini yetiştirmiştir. Girit seferi sırasında coğrafyaya ilgi duyan Kâtib Çelebi'nin en mühim eserlerinden biri de bu alanda kaleme aldığı *Cihânnümâ*'dır. Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabı olma özelliğini taşıyan bu eseri iki defa telif eden Kâtib Çelebi, ilk telifte İslam dünyasının coğrafya ve astronomi konusundaki birikimlerini, ikinci telifte buna ek olarak batı dünyasına ait bilgileri de ilave etmiştir. Özellikle ilk telifte en çok istifade ettiği eserlerin başında Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı da bulunmaktadır. *Cihânnümâ*'da kaynakları hakkında bilgi veren Kâtib Çelebi *Takvîmü'l-büldân*'dan da detaylı bir şekilde bahsetmektedir. *Takvîmü'l-Büldân: Eyyubi Kürdlerinin kollarından Hama hükümdarlarının en faziletlisi, belki de Me'mun'dan sonra halifelerin ve meliklerin en alimi olan el-Melikü'l-Müeyyed İmâdiiddin İsmâil ibnü'l-Melikü'l-Afdal Ali adlı hükümdarın telifidir. Başında belirttiği üzere bu konuda maksadı yeteri kadar gerçekleştiren bir kitap görmemiştir.* Bu girizgahtan sonra Kâtib Çelebi Ebü'l-Fidâ'nın eserinde belirttiği telif sürecini aynen tercüme ederek *Cihânnümâ*'ya almıştır. Son olarak da şunu ifade eder: Fakir (Kâtib Çelebi) der ki: Söz konusu kitap bu fende Müslümanların telif ettikleri kitapların en iyisidir. Bunun mahiyeti anlatılan minval üzere olunca, diğer kitapların hali buna kıyaslanarak bilinir ve bu *Cihânnümâ* ile Atlas Minör tercümeleminin kıymetinin ne derece çok olduğunu takdir etmek mümkün olur. Bkz. *Cihânnümâ Kâtib Çelebi*, (haz. Karlığa, Bekir, Said Öztürk), Mahya Yay., İstanbul 2013, (Sadeleştirilmiş metin), s. 67-68.

TAKVÎMÜ'L-BÜLDÂN VE MÜELLİFİ EBÜ'L-FİDÂ

Ebü'l-Fidâ olarak bilinen müellifin tam ismi Ebü'l-Fida el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyubî'dir.¹¹ Eyyubî hanedanına mensup¹² olan Ebü'l-Fidâ, idari görevleri itibariyle melik, eserleri itibariyle de tarihçi ve coğrafyacı olarak bilinmektedir.¹³ 1273 yılını Kasım ayında (H. 672 Cemâziyelevvel) Şam'da (Dımaşk) dünyaya gelmiştir.¹⁴ Sâhib-i Hamâ¹⁵ olarak da bilinen Ebü'l-Fidâ, ilmi, edebi ve fazileti ile Memlûk sultanı Melik Nasır Muhammed'in takdirine ve hürmetine mazhar olmuş,¹⁶ beraber gittikleri hac farızasından sonra Melik Nasır, Ebü'l-Fidâ'ya Hama sultanlığı ile birlikte "el-melikü'l-müeyyed" ünvanını verip bütün saltanat alâmetlerini taşımasına müsaade etmiştir. (17 Muharrem 720/28 Şubat 1320).¹⁷

Fıkıh, nahiv, felsefe, tefsir, tıp, tarih, mantık, coğrafya ve botanik gibi ilim dallarında eğitim alan Ebü'l-Fidâ, dönemin önemli ilim ehlerinden¹⁸ de dersler almıştır.¹⁹ İlme, hayatında hep önemli bir yer veren Ebü'l-Fidâ, XIV. yüzyılın çalkantılı döneminde yaşadığı coğrafyanın da karışık bir muhit olması hasebiyle cereyan eden olayları kaydetmiş, önemli askeri ve idari

¹¹ Abdülkerim Özeydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, C. 10, s. 320.

¹² Ebü'l-Fidâ, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yeğeni Hama hâkimi Takıyyüddin Ömer'in torunlarındanır.

¹³ M. Reinaud et De Slane, *Geographie D'Aboulfeda, Tome I*, 1840, Paris, s. I; Abdülkerim Özeydın, *a.g.m.*, s. 320.

¹⁴ M. Reinaud et De Slane, *a.g.e.*, s. II; Abdülkerim Özeydın, *a.g.m.*, s. 320.

¹⁵ Hamâ şehri Ebü'l-Fidâ'nın amcası el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in hakimiyeti altındaydı. Ebü'l-Fidâ gençlik yıllarında amcazadesi el-Melikü'l-Muzaffer Mahmud'la beraber Haçlılarla yapılan birçok savaşa katıldı. Bu savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarla hem ordudaki rütbesi yükseltildi hem de el-Melikü'l-Muzaffer'in yardımcısı oldu. Amcasının ölümünden sonra Memlûk sultanı Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından Hama naibliğine tayin edildi (8 Cemâziyelevvel 710/3 Ekim 1310). Bkz. M. Reinaud et De Slane, *a.g.e.*, s. III; Mahmut Ak, *a.g.m.*, s. 105.

¹⁶ M. Reinaud et De Slane, *a.g.e.*, s. IV; Abdülkerim Özeydın, *a.g.m.*, s. 320.

¹⁷ M. Reinaud et De Slane, *a.g.e.*, s. IV; Abdülkerim Özeydın, *a.g.m.*, s. 320.

¹⁸ Esîrüddin Abdurrahman el-Ebherî ve Kâdî'l-kudât İbn-i Vâsıl gibi birçok hocadan ders almıştır.

¹⁹ M. Reinaud et De Slane, *a.g.e.*, s. V; Abdülkerim Özeydın, *a.g.m.*, s. 320.

görevler sürecinde bulunduğu coğrafyaya dair notlar almış ve tüm birikimini eserlerine²⁰ yansıtmıştır. Ebü'l-Fidâ'nın eserleri arasında en önemlileri ve en çok bilinenleri tarih ve coğrafya alanında yazmış olduğu iki eseridir.

Kısaca *Târîh-i Ebü'l-Fidâ* olarak bilinen,²¹ Hz. Adem'den H. 729/M. 1329 yılına kadar geçen süreçteki tarihi olayları kaleme aldığı *el-Muhtasar fi târîhi'l-beşer* veya diğer adıyla *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* umumi bir tarih eseri mahiyetindedir.²²

Ebü'l-Fidâ'nın kendisine şöhret kazandıran eseri ise coğrafya alanında kaleme aldığı *Takvîmü'l-büldân*'dır. Bu eser yazıldığı yüzyılda ve sonraki dönemlerde doğu ve batı dünyasında ilgi görmüş, coğrafyacılar ilham kaynağı olmuştur.²³

²⁰ Bu iki mühim eser dışında Ebü'l-Fidâ'nın, Necmeddin Abdülgaffâr el-Kazvî'nin *el-Hâvi's-sagîr* adlı eserini manzum olarak kaleme aldığı *Nazmü'l-Hâvi's-sagîr*, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in nahve dair *el-Kâfiye* adlı eserine yazmış olduğu şerhi *Şerhu'l-Kâfiye ile Kitâbü'l-Mevâzîn, et-Tibrü'l-mesbûk fi târîhi'l-mülûk* ve *el-Künnâş* adlı eserleri vardır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s. 320.

²¹ el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Mahmud, *Tarih-i Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, thk. Mahmûd Deyyub, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, C. 1, s. 3; Abdülkerim Özeydin, a.g.m., s. 320.

²² <http://www.genelturktarihi.net/muhtasaru-tarih-il-beser-ebul-fida>; Avrupalı tarihçi Carra de Vaux onun hakkında; “*Büyük bir komutan olmasına rağmen kaleminin parlaklığı kılıcının gücünü gölgede bıraktı.*” demektedir. İlk peygamber ve ilk insan Adem – aleyhisselam-dan başlayarak, 1328 (H.729) senesine kadar olan hadiseler yer vermiştir. Eser, batı dillerine tercüme edilmiş, 1870 senesinde İstanbul'da, 1908 senesinde de Mısır'da basılmıştır.

²³ *Takvîmü'l-büldân* Hicri VIII. Miladi XIV. yüzyılda yazılmış olup İslam coğrafyası alanındaki en değerli kitaplardan biri olması hasebiyle erken dönemde Batılı araştırmacıların dikkatini celb etmiş ve ilk olarak J. T. Reinaud ve M. G. de Slane tarafından 1840 yılında Paris'te yayımlanmıştır. (Ebü'l-Fidâ, *Geographie d'Aboulfeda, Takvîmü'l-büldân*, nşr. J.-T. Reinaud, M. G. de Slane, 1840, Paris.) Reinaud ve Slane'in bu neşri 1992 yılında Fuat Sezgin tarafından yeniden yayımlanmıştır. (İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-büldân*, ed. Fuat Sezgin, yay. haz. Farid Benfeghou, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992, Frankfurt.) Fuat Sezgin'in bu yayını aynı zamanda “M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, *Géographie d'Aboulfeda, Texte Arabe*” şeklinde de ifade edilmektedir. *Takvîmü'l-büldân* ile ilgili alıntılar için çalışmamızda Fuat Sezgin tarafında yeniden neşredilen 1992 baskısı esas alınmış olup kısaca “Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*” şeklinde kullanılmıştır.

Ebü'l-Fidâ, eserini telif süreci ile ilgili olarak önemli bilgiler paylaşmaktadır. Felsefe, tefsir, tıp, tarih, coğrafya gibi çeşitli ilimlere duyduğu merak ve yaptığı araştırmalar onun eserini kaleme alması ile doğrudan ilgilidir. Coğrafya²⁴ alanında yazılmış birçok eseri incelemiş ve bu eserlerdeki eksiklikleri sırasıyla *Takvîmü'l-büldân*'da ifade etmiştir. Bu eksikliklerle ilgili tespitlerini şöyle sıralayabiliriz:

- *Kitâb-ı İbn-i Havkal*'da²⁵ (*Sûretü'l-arz*) şehirlerin özellikleri hakkında detaylı bilgiler verilmesine rağmen şehirlerin (bilâd) okunuşlarının (harekelendirmesinin) olmaması önemli bir eksikliktir. İsmi okunamayan şehirler hakkında bilgiler havada kalmaktadır. Ayrıca şehirlerin enlem (arz) ve boylamlarının (tûl) da belirtilmemesi, bu şehirlerin hangi bölgede yer aldığının tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Tüm bu gerekçelerden dolayı *Sûretü'l-arz*'da yer alan bilgiler tam anlamıyla fayda sağlayamamaktadır.²⁶

Şehir isimlerinin nasıl okunacağı,²⁷ bu şehirlerin enlem ve boylamlarının bilinmesi başka kaynakların da sorunudur. Bu eserler arasında *Kitâb-ı Şerîf-i İdrîsî (Nüzhetü'l-müştak)*, *Kitâb-ı İbn-i Hurdâzbih (el-mesâlik ve'l-memâlik)* ve buna benzer diğer kitaplar yer almaktadır.²⁸ Zicler²⁹ ile enlem ve boylam hakkında yazılan eserleri inceleyen Ebü'l-Fidâ, bu eserlerde şehirlerin enlem ve boylamına dair bilgilerin yer almasına rağmen isimlerin nasıl okunacağına ve özelliklerine dair bilgilerin olmamasını bir eksiklik olarak belirtmektedir.

Sem'anî'nin *Ensâb*'ı, Yâkut Hamevî'nin *Müşterik*'i, Ebu'l-Mecd el-Mavsilî'nin *Mezîlü'l-irtiyâb an müştebihi'l-intisâb* ile *Kitâb-ı Faysal*'ı da Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı kaleme almadan önce incelediği diğer eserlerdir. Ebü'l-Fidâ, bu eserlerde daha önce incelediği eserlerden farklı olarak şehirlerin harf ve harekelerinin zabtının yer aldığını ancak enlem ve boylamına dair bilgilerin bulunmadığını belirtir.³⁰ İsmi geçen şehirlerin enlem ve

²⁴ Ebü'l-Fidâ bunu "ülkeler, yeryüzündeki dağlar, denizler ve diğer bölgeler" hakkında yazılmış eserler olarak belirtir. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 2.

²⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 2.

²⁶ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 2.

²⁷ Ebü'l-Fidâ bunu "tahkik-ı esmâ" olarak ifade etmektedir. Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 2, 3.

²⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 3.

²⁹ İslam bilim tarihi literatüründe gözlemler sonucu elde edilen verilerle oluşan astronomi cetvellerine zîc denilmektedir. Bkz. Yavuz Unat, "Zic", *DİA*, C. 44, s.397-98.

³⁰ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 3.

boylamının bilinmemesi bu şehirlerin yeryüzünün hangi bölgesinde yer aldığı, bu şehirlerin doğusu, batısı, kuzeyi ve güneyinin de bilinmemesi anlamına gelmektedir.

Ebü'l-Fidâ, coğrafya ilmine duyduğu merak ile yaşadığı döneme kadar yazılmış önemli coğrafi eserleri incelemiş ve buralarda tespit ettiği eksiklikleri dikkate alarak *Takvîmü'l-büldân*'ı yazmaya başlamıştır. Eserini telif ederken hem dîbâcede ismini zikrettiği eserlerden hem de coğrafya, tarih ve edebiyat alanında yazılmış otuza aşkın kaynaktan istifade etmiştir. Bu kaynaklar ileride *Evzahu'l-mesâlik*'in kaynakları ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Ebü'l-Fidâ, eserinde dönemindeki sözlü kaynaklardan (seyyahlar, tüccarlar) ve kendi müşahedelerinden de istifade etmiştir. İdari ve askeri vazifeler esnasında Suriye, Mısır, Hicaz'ın bir kısmı ve Suriye'nin kuzeyinden Fırat'a kadar olan coğrafyada bulunmuş, buralara dair bizzat elde ettiği bilgileri eserine almıştır.³¹

Ebü'l-Fidâ'nın eseri önemli bir boşluğu doldurmuş, dağınık bilgileri belli bir sistemle bir araya getirmiş ve meskûn coğrafyaya dair birçok bilgiye erişimi kolaylaştırmıştır. Tüm bu çığır açan özelliklerine rağmen Ebü'l-Fidâ, eserinden bahsederken oldukça mütevazî cümleler kullanmıştır. Eserinin her şeyi kapsayan bir iddiada olmadığını oldukça net bir şekilde ifade edip, eserinin "muhtasar bir kitap" olduğunu söyler.³² Ayrıca ulaştığı

³¹ Par M. Reinaud, *Geographie d'Aboulfeda*, Traduite de l'Arabie en Français, Tome I (Introduction Generale a la Geographie des orientaux), s. VI; M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda*, Texte Arabe, s. XXXVI-XL; Mahmut Ak, a.g.m., s. 106.

³² Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*'ın yer yüzündeki her coğrafyaya dair bilgileri içermediğini ifade ederken bunun nedenlerini örnekleriyle birlikte göstermiştir. Mesela kapladığı alan itibariyle oldukça büyük olan ve çok sayıda şehirleri bulunan Çin bölgesi (İklîm-i Sîn) hakkında çok az bilgiye erişebilmiştir. Ulaşılan bilgilerin sıhhati ise tartışmalıdır. Bu nedenle Ebü'l-Fidâ bazı bölgelere ait her bilgiyi kullanmamaktadır. Hind bölgesinin de geniş bir coğrafyaya sahip olması buraya dair bilgilerin şüpheli olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır.

Ebü'l-Fidâ'nın haklarında doğru bilginin çok az olması hasebiyle *Takvîmü'l-büldân*'da muhtasar bilgiler verebildiği yerler arasında bilâd- Bulgar, bilâd-ı Çerkes, bilâd-ı Rus, bilâd-ı Sırb, bilâd-ı Ulak, Bahr-i Muhit-i Garbi'de yer alan Halic-i Konstantiniyye'deki bilâd-ı Ferenc ile güney de yer alan ve farklı ırkların (zenci, Habeş, Zeyla', Nevbe (Nübe), tekrûr) yaşadığı Sudan da yer almaktadır.

Ebü'l-Fidâ, eserine *Takvîmü'l-büldân* ismini verirken, İbn-i Cezle'nin³⁴ *Takvîmü'l-ebdân*'ını³⁵ örnek almıştır. İbn-i Cezle 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisini eserinde tablolar şeklinde anlatmıştır. Ebü'l-Fidâ bu tablo şeklindeki anlatımdan etkilenip eserinde cetveller kullanmıştır. İbn-i Cezle'nin *Takvîmü'l-ebdân*'ına bu şekilsel benzerliğinden dolayı da eserine *Takvîmü'l-büldân* ismini vermiştir.³⁶

Takvîmü'l-büldân, Osmanlı coğrafacıları dışında batıda da ilgiye mazhar olmuştur. Bu ilginin en önemli aşaması eserin Joseph-Toussaint Reinaud ve W. Mac Guckin de Slane tarafından 1840 yılında tam neşrinin yayınlanmasıdır. Bu yayın *Takvîmü'l-büldân* üzerine yapılmış en önemli ve kapsamlı çalışmadır. *Takvîmü'l-büldân*'ın 3 nüshasını karşılaştırarak orijinal metnini yayınlayan Reinaud ve Slane, 1848 yılında da *Takvîmü'l-büldân*'ın Suriye'ye kadar olan kısmını Fransızca'ya çevirmişlerdir. Bu çevirinin başında Ebü'l-Fidâ'nın hayatı, eserleri ile ondan önceki İslam dünyasındaki coğrafi çalışmalara, ekollere dair bilgiler verdikleri uzun bir takdim kısmı yazmışlardır.³⁷ Yaklaşık 40 yıl sonra M. Stanislas Guyard *Takvîmü'l-büldân*'ın geri kalan kısmını (Suriye kısmından sonrasını) Fransızca'ya çevirmiştir. Bu çevirinin sonunda *Takvîmü'l-büldân*'ın tümünü kapsayan bir genel indeks ile müellif ve eserler indeksini eklemiştir. Bu çalışmalar Fuat Sezgin tarafında iki cilt halinde 1985 ve 1992 yıllarında yeniden yayımlanmıştır. Ebü'l-Fidâ, eseri

³⁴ Ebü Ali Yahyâ b. İsâ b. Alî b. Cezle el-Bağdâdî (ö. 493/1100) olarak bilinen ünlü hekim, edip ve tarihçidir. Bağdat'ın Kerh bölgesinde yaşayan Hristiyan bir aileye mensuptur. Batı'da Ben Gesla veya Buhahylyla Byngezla diye bilinir. Mantık okumak için dindaşı bir hoca bulamayınca dostlarının tavsiyesiyle Mu'tezile âlimi Ebü Ali İbnü'l-Velîd el-Kerhî'nin evine devam ederek ondan kelâm ve mantık dersleri aldı. Bu arada kendisine aklî metotlarla İslâm'ı tanıtan hocasının daveti sonunda otuz yaşlarında iken müslüman oldu. İlmî kişiliğinde tabiplik ve eczacılığı ön plana çıkan İbn Cezle; kelâm, tarih ve edebiyat alanlarında da kitap yazmış ve bunlardan üçü zamanımıza ulaşmıştır. Teorik ve pratik tıpta kazandığı büyük eserlerinden yapılan tercümelemlerle ünü Avrupa'ya taşınmış ve özellikle *Takvîmü'l-ebdân*'ı Doğu'da olduğu gibi Batı'da da uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Ali Haydar Bayat, "İbn Cezle", *DİA*, C. 19, s. 396, 397.

³⁵ 52 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisini, her birinde sekiz hastalığın yer aldığı kırk dört tabloda tanımlayan bir el kitabıdır. Ali Haydar Bayat, *a.g.m.*, s. 397.

³⁶ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 3.

³⁷ Par M. Reinaud, *a.g.e.*, s. I-CCII.

Takvîmü'l-büldân ile Ortaçağ İslam dünyasının son büyük coğrafyacısı olarak kabul edilmiştir.³⁸

SİPÂHİZÂDE MEHMED VE ESERİ *EVZAHU'L-MESÂLİK İLÂ MA'RİFETİ'L-BÜLDÂN VE'L-MEMÂLİK*

Sipâhizâde Mehmed'in³⁹ doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hayatına dair bilgilerin de oldukça sınırlı olduğu müellif, ilim tahsil sürecine memleketi Bursa'da başlayıp İstanbul'da tamamlamış, ardından yirmili, otuzlu ve kırklı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra 1573'te elli akçe ile Koca Mustafa Paşa Medresesi'ne tayin edilmiştir. 1575'te Edirne'de Üç Şerefeli Medrese'deki pâyelerinden birine, 1579'da Sahn-ı Seman'dan Ayakkurşunlu Medrese'ye, son olarak da Aralık 1583'te Ayasofya Medresesi müderrisliğine atanmıştır.⁴⁰

En son müderrislik görevinden ilmiye sınıfındaki başka bir vazife olan kadılığa terfi eden Sipâhizâde Mehmed, Ağustos 1584'te Bağdad Kadılığı görevine başlamıştır. İki yıl sonra azledilmiş, üç yıllık bir ma'zuliyet sürecinden sonra Kasım 1588'de İzmir Kadılığı'na tayin olunmuştur. İzmir kadılığı görevini yürütürken Eylül 1589 tarihinde İzmir'de vefat etmiştir.⁴¹

İlmi yönden kendini geliştiren Sipâhizâde Mehmed Arapça ve Farsçaya da iyi derecede vakıftır. Üç dilde şiir yazmıştır. Müderrislik yaptığı süre

³⁸ Sayyid Maqbul Ahmad, A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A. D.), Amman, 1995, s. 74.

³⁹ Tam ismi eserlerinde Mehmed b. Ali eş-şehîr Sipâhizâde olarak geçmektedir: "... bu bende-i dâi fevkal'ad Mehmed b. Ali eş-şehîr Sipâhizâde *Evzahu'l-mesâlik ilâ marifeti'l-büldân ve'l-memâlik* nâm kitâbı te'lîf ve tasnîf ..." Bkz. *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, Esâmî-i Büldân, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 2a.

⁴⁰ *Târih-i Silsile-i Ulemâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kısmı, nr. 2142, vr. 22b; Nev'izâde Atâî, *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti's-Şakaik*, s. 310; Bursalı Mehmed Tahir, "Sipâhizâde Mehmed b. Ali", *İslam Mecmuası*, C. I, s. 198; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, s. 65.

⁴¹ Eseri ve hayatına dair bilgiler doktora tezi olarak ele alınmıştır. İlhami Danış, *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik/Esâmî-i büldân (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

içerisinde farklı ilim alanlarında birçok eser telif etmiştir.⁴² En meşhur eseri ise, coğrafya alanında kaleme aldığı *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'tir. Ana kaynağı olan *Takvîmü'l-büldân*'daki şehirleri farklı kaynaklardan ve kendi bilgi birikiminden de yararlanarak yeniden ele almış, onlara eklemeler yapmıştır. Bir mukaddime ve beş bâb üzere tertip ettiği eserinin mukaddimesinde genel coğrafi bilgileri aktarmıştır. Ardından ilk dört bâbda sırasıyla denizler, göller, nehirler ve dağlar hakkında bilgiler vermiştir. Beşinci ve son bâbda ise yeryüzündeki 1000'i aşkın şehri harf sırasına göre düzenleyip haklarında malumat yazmıştır.

Sipâhizâde Mehmed, eserini önce Arapça yazmış,⁴³ ardından Sokullu Mehmed Paşa'nın emri ile 13 Recep 980/19 Kasım 1572 tarihinde Türkçeye çevirmiştir.⁴⁴ Eserin, en geniş muhtevasının şehirlere dair olması hasebiyle Türkçe nüshaları için sonraki dönemlerde *Esâmî-i Büldân* ismi de kullanılmıştır.⁴⁵ Çalışmamızda bu isimlendirmeye itibar edeceğiz.

Sultan III. Murad, Sokullu Mehmed Paşa ve Siyavuş Paşa'lara takdim edilen eserin İstanbul Kütüphanelerinde 20'yi aşkın Arapça ve Türkçe nüshası bulunmaktadır. Eser, Kâtib Çelebi⁴⁶, Âşık Mehmed, Bartınlı Hamdi,

⁴² Tefsir, kalam, hadis, usul, fıkıh, beyan ve tıp alanındaki problemlere cevaplar verdiği eseri Enmûzecü'l-Fünûn, kalam ilmine dair kaleme aldığı *Hâşiye-i Tecrid'e Hâşiye*, ve *Hâşiye alâ şerhi Hikmeti'l-ayn*, tefsir ilmine dair *Risâle fi't-Tefsir* ve *Tercüme-i Durubü'l-Emsâl* Sipâhizâde Mehmed'in farklı ilim alanlarında kaleme aldığı eserleridir.

⁴³ Eserin en eski tarihli nüshaları 1557-58 ile 1566-67 yıllarına aittir. Yalnız bu nüshalar eksiktir. Eserin ilk tam nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan Kısım, nr. 298'e kayıtlı olup H.977/M. 1569-70 yılına aittir.

⁴⁴ Sipâhizâde Mehmed, bu hususu "... ve ba'd bu bende-i dâ'î fevkal'ad Mehmed b. Ali eş-şehîr be-Sipâhizâde Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik nâm kitabı te'lîf ve tasnîf itdikden sonra kitâb-ı müstetâba ve hitab-ı müşkîn-nikâba hâme-i Arabî-imâme birle Türkî câme giydürüp ..." şeklinde ifade etmektedir. Bkz. *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 2a; Halet Efendi 607, vr. 2a.

⁴⁵ Bursalı Mehmed Tahir, Sipâhizâde Mehmed'den bahsederken *Esâmî-i büldân* ismini şu şekilde belirtir; "*Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'i sonradan özetleyerek Osmanlıca'ya aktarmış ve vezir-i a'zâm Sokullu Mehmed Pâşâ'ya takdim ederek lütuflarına mazhar olmuştur ki bu eser dilimizde *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* tarzında yazılan eserlerin eskilik itibarıyla birincisidir. İstanbul kütübhanelerinin çoğunda nüshaları vardır. İsmi: *Esâmî-i büldân*'dur." Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., s. 130.

⁴⁶ Kâtib Çelebi, eserin bir nüshasını incelemiş, üzerine notlar almış ve bunları *Cihânnümâ*'da kullanmıştır. Bu hususu da şöyle ifade etmiştir: "*Evezahu'l-mesâlik ilâ*

Gelibolulu Mustafa Âli gibi önemli coğrafyacılar tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Sipâhizâde Mehmed'in coğrafyaya ve *Takvîmü'l-büldân*'a ilgisi dönemin şartları ile doğrudan ilgilidir. XVI. yüzyıldaki geniş Osmanlı fetihleri sonucunda ele geçirilen şehirlerin konumları, tarihi ve coğrafi özellikleri, bu şehirlere uzanan yolların mahiyet ve mesafeleri hem idari hem de askeri açıdan oldukça önem arz etmiştir. Sipâhizâde'nin eserinin dönemin devlet ricali tarafından takdir edilmiş olması bunun bir işaretidir. Müellifin bu mahiyette bir eser için *Takvîmü'l-büldân*'ı kaynak olarak seçmesi, Ebü'l-Fidâ'nın eserinin önemi ile doğrudan ilgilidir.

TAKVÎMÜ'L-BÜLDÂN'IN EVZAHU'L-MESÂLİK İLÂ MA'RİFETİ'L-BÜLDÂN VE'L-MEMÂLİK ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Takvîmü'l-büldân ile *Evezahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* arasındaki münasebeti tertip ve muhteva açısından ele almak gerekmektedir. Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki eserin Arapça (*Evezahu'l-mesâlik*) ve Türkçe (*Esâmî-i Büldân*) nüshaları arasında bazı farklılıklar söz konusudur. *Esâmî-i Büldân*'ın birebir bir tercümeden⁴⁷ ziyade *Evezahu'l-mesâlik*'in ve dolayısıyla *Takvîmü'l-büldân*'ın muhtasar bir versiyonu olduğu görülmektedir. *Esâmî-i Büldân*'da *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'e göre bazı temel farklılıklar da söz konusudur. Bu açıdan her birini ayrı bir eser olarak telakki edip, bu üç eseri karşılaştırarak değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik: İstanbul Kadılığı'ndan azledilmiş iken 997/1589 yılında vefat eden Sipahizade Mehmed Efendi, el-Melikü'l-müeyyed'in *Takvîmü'l-büldân* isimli eserini alfabetik sıraya göre tertip ettikten sonra bu tertip ettiği kitabı bir şekilde özetleyerek Türkçe'ye tercüme ve Koca Mehmed Paşa'ya hediye etmişti. Bu kitabın kenarına nice yıllar elde edilen bilgilerle notlar düşürüldü. Bunların tamamı da bu kitaba konuldu." Bkz. Said Öztürk, "Kâtip Çelebi Bibliyografyası" *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtip Çelebi*, (edt. Bekir Karlığa, Said Öztürk), s. 388. Günümüz Türkçesine çevrilen bu metnin orijinali için bkz. Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kısmı, nr. 1624, vr. 3a.

⁴⁷ Her ne kadar Sipâhizâde Mehmed, eseri Türkçe'ye tercüme ettiğini ifade etse de eserin nüshalarını incelediğimizde bunun birebir bir tercüme olmadığı, Sipâhizâde Mehmed'in *Evezahu'l-Mesâlik*'teki bilgileri kısmen özetleyerek kısmen de yeni bilgiler ekleyerek *Esâmî-i Büldân*'ı kaleme aldığı görülmektedir.

Sipâhizâde Mehmed, eserinin telif sebebini açıklarken coğrafya ilmine dair yazılmış en önemli eser olarak *Takvîmü'l-büldân*'ı görmektedir. Eserin dîbâcesinde (*Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında) esere dair övgü dolu kelimeler kullanmıştır. Hatta bu övgüsünü üst noktaya taşıyıp yeryüzünde bu ilim alanında *Takvîmü'l-büldân*'ın bir benzerinin olmadığını ifade eder.⁴⁸ Bu sebeple eserinin ana kaynağı olarak onu seçmiştir. Dolayısıyla, *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik* arasındaki bağ, *Takvîmü'l-büldân*'dan istifade eden diğer eserlere göre oldukça kuvvetlidir. Bu bağ eserlerin içerisinde yer alan bölümleri dikkate alarak dört kısımda (Mukaddime, Fasıllar, İklimler ve Şehirler) ele alacağız.

a. Mukaddime

Eserlerin mukaddime kısımları ele alındığında, *Takvîmü'l-büldân*'da genel coğrafyaya dair temel bilgilerin belli bir sistemle incelendiği görülmektedir. Bu bölümde Ebü'l-Fidâ sırasıyla;

- Yeryüzü Hakkında Bilgiler (Ma'rifet-i Arz),⁴⁹
- Ekvator Dairesi (Hatt-ı İstivâ),⁵⁰
- Yedi İklim (Ekalîm-i Seb'a),⁵¹
- Meskûn Yerler Hakkında Bilgiler (Sıfat-ı Ma'mure),⁵²
- Yüzölçümü ve Ölçüm Birimleri (Tahkîk-i Emrül-Mesahet,⁵³ Zira', Mîl, Fersah,⁵⁴ Teksîr-i Sath-ı Arz⁵⁵),
- İki Görüş Açısından İklimler (Mesahetü'l-ekalîmü's-seb'a)⁵⁶ coğrafi başlıkları ile temel bilgileri bir araya getirip eserin bir nevi coğrafya ilmine giriş kısmını oluşturmaktadır.

⁴⁸ *Evezâhu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 2a; *Evezâhu'l-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi Kısmı nr. 207, vr. 2a.

⁴⁹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁰ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 4.

⁵¹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 4.

⁵² Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 7.

⁵³ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁴ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁶ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 15.

Sipâhizâde Mehmed, *Takvîmü'l-büldân*'daki bu bilgilerin bir kısmını - Meskûn Yerler Hakkında Bilgiler (Sıfat-ı Ma'mure),⁵⁷ Yüzölçümü ve Ölçüm Birimleri (Tahkik-i Emrû'l-Mesahet, Zira', Mîl, Fersah,⁵⁸ Teksîr-i Sath-ı Arz⁵⁹), İki Görüş Açısından İklimler (Mesahetü'l-ekalîmü's-seb'a)⁶⁰ - *Evezahu'l-mesâlik*'de aynı başlıklarla almıştır. Diğer başlıklar sadece *Takvîmü'l-büldân*'a mahsustur.

Ancak Ebü'l-Fidâ'nın eserinin başında ele aldığı bu konular, *Evezahu'l-mesâlik*'de ilk dört kısımdan sonra, şehirler (büldân) bahsinden önce ele alınmıştır. Tertip noktasında en temel farklılıklardan biri budur.

Esâmî-i Büldân'da ise bu kısım eserin başında Mukaddime başlığı altında oldukça muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Sipâhizâde Mehmed'in bu tercihinin nedeni *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'de yer alan farklı görüşleri ifade etmek yerine kabul gören net bilgileri paylaşmak olmalıdır. Bu bilgiler, metnin anlaşılmasına yardımcı mahiyettedir. Dünyanın şekli ve gökyüzü katmanları, iklimler (hakik ve örfi iklimler) ve bu iklimlerin isim ve özellikleri, enlem ve boylamlar ile uzunluk ölçüleri (mil, fersah vb.) *Esâmî-i Büldân*'da yer alan temel bilgilerdir.

Evezahu'l-mesâlik ve *Takvîmü'l-büldân*'ın Mukaddime kısımları, başlıklardaki sıralamada farklılık gösterse de muhteva açısından hemen hemen birebir aynı içeriğe sahiptir. Sipâhizâde Mehmed, Ebü'l-Fidâ'nın XIV. yüzyıla kadar ulaşan genel coğrafi bilgilerini aynen kullanmayı tercih etmiştir. Burdaki metne genellikle hiç dokunmamış, hatta bazı yerlerde Ebü'l-Fidâ'nın “ben derim ki”, “bize göre”, “naklettik”, “bu kitapta zikredilen” vb. kullandığı tabirleri de aynen almıştır.

“Mukaddime”deki sıralamada bazı farklılıklar söz konusudur. Ebü'l-Fidâ'nın Mukaddime'de ve Tertib-i Kitap başlığı altında şehirler bahsinden önce verdiği bilgileri Sipâhizâde Mehmed, yeni bir sıralamaya tabi tutarak *Evezahu'l-mesâlik*'e almıştır. Bu bilgiler arasında enlem ve boylamlar ile örfi iklimlere dair malumat yer almaktadır.

Takvîmü'l-büldân'da “Mukaddime” ile “Tertib-i Kitap” başlıkları arasında sırasıyla yeryüzündeki denizler (bihâr), göller (bühayrât), nehirler

⁵⁷ *Evezahu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 36a.

⁵⁸ *Evezahu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 38a.

⁵⁹ *Evezahu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 39b.

⁶⁰ *Evezahu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 39b.

(enhâr) ve dağların (cibâl) detaylı bir şekilde anlatıldığı dört bölüm yer almaktadır. Bu bölümler *Evezahu'l-mesâlik*'de “Mukaddime”den öncedir. *Esâmî-i Büldân*'da ise önce “Mukaddime” ardından bu dört kısım ve son olarak şehirler (büldân) kısmı sıralaması takip edilmiştir.

Tablo I: *Takvîmü'l-büldân*, *Evezahu'l-mesâlik* ve *Esâmî-i Büldân*'ın Tertip Açısından Karşılaştırması

<i>Takvîmü'l-büldân</i>		<i>Evezahu'l-mesâlik</i>	<i>Esâmî-i Büldân</i>	
Dibâce		Dibâce	Dibâce	
Mukaddime	Yeryüzü Hakkında Bilgiler	Denizler	Mukaddime	Yeryüzü Hakkında Bilgiler
	Fî ma'rifet-i eczâi'l-arz	Göller		Ekvator Dairesi
	Ekvator Dairesi	Nehirler		Meskûn Yerler
	Yedi İklim	Dağlar		Hakiki İklimler
	Meskûn Yerler	Mukaddime		Meskûn Yerler
	Yüzölçümü ve Uzunluk Ölçüleri			İklimler
	İki Görüşe Göre Yedi İklimin Ölçüleri			Yüzölçümü ve Uzunluk Ölçüleri
	İki Görüşe Göre Yedi İklimin Ölçüleri			
Denizler	Büldân	Denizler		
Göller		Göller		
Nehirler		Nehirler		
Dağlar		Dağlar		
Kitabın Tertibi				
Büldân	Zikr-i Cezîretü'l-Arz	Fasl-ı Elif	Büldân	Fasl-ı Elif
	Zikr-i Bilâd-ı Mağrib	Fasl-ı Bâ		Fasl-ı Bâ
	vd.	Fasl-ı Cîm		Fasl-ı Cîm
		vd.		vd.

b. Fasıllar (Denizler, Göller, Nehirler, Dağlar)

Mukaddime'den sonraki ilk başlık olan denizler bahsine Ebü'l-Fidâ, felsefecilerin bazı görüşlerini aktararak başlar. Suyun veya denizin dört unsurdan biri olduğunu ve sırasıyla su, ateş, hava ve yerin birbirini çevreleyen katmanlar olduğunu belirtir. Sipâhizâde Mehmed, bu hususu *Esâmî-i Büldân*'da Mukaddimenin ilk cümlesi olarak ele almaktadır. Dünyanın küre şeklinde olup bu dört unsurun da küre şeklinde birbirini çevrelediğini ifade eder. *Takvîmü'l-büldân*'dan farklı olarak *Esâmî-i Büldân*'da bu dört unsurun

dokuz eflak (felekler) tarafından kuşatıldığını belirtip bunu bir şekil ile ifade eder.

Denizler bahsinde her üç eserde de en önemli beş denizin ismi belirtilip toplam 14 deniz ele alınmaktadır. Bu denizlerin sınırları, komşu bölgeleri, bunlara bağlı deniz ve nehirler, çeşitli bölgelerdeki uzunlukları verilmektedir.

En önemli beş denizden bahseden Ebü'l-Fidâ, bunların isimlerini *Takvîmü'l-büldân*'da şöyle belirtir: Bahr-i Muhit, Bahr-i Sîn, Bahr-i Rûm, Bahr-i Nîtuş ve Bahr-i Hazer. *Evezahu'l-mesâlik*'de de aynı isimlendirme mevcut iken *Esâmî-i Büldân*'da bazı denizlerin Türkçe karşılıkları verilmiştir: Bahr-i Sîn için Çin Denizi, Bahr-i Rûm için Akdeniz, Bahr-i Nîtuş için Karadeniz ve Bahr-i Hazer için Şîrvân Denizi.⁶¹

Evezahu'l-mesâlik'te, Bahr-i Okyanus bahsinde *Takvîmü'l-büldân*'daki bilgiler dışında *Harîdetü'l-acâib*'den⁶² uzunca bir alıntıda bulunmaktadır. Bu hususu, "bu abd-i zaif der ki, *Harîdetü'l-acâib ve Ferîdetü'l-Garâib*'de şöyle zikredilmiş ki"⁶³ şeklinde ifade etmektedir.

Ebü'l-Fidâ, Akdeniz'den (Bahr-i Rûm) bahsederken Anadolu'daki sınırlarını o dönemki beyliklerin (Hamidoğlu, Karamanoğlu ve Eşrefoğlu) hakimiyet alanlarına göre ifade etmektedir. Sipâhizâde Mehmed, *Evezahu'l-mesâlik*'de bu isimleri aynen alırken *Esâmî-i Büldân*'da bu bilgiyi tashih edip sadece coğrafi isim olarak bahseder.⁶⁴

⁶¹ *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 5b.

⁶² İbnülverdi olarak meşhur olan Siraceddîn Ebu Hafs Ömer b. el-Verdi el-Mısrî, Şafi fakihî ve coğrafyacı olarak bilinmekte olup H. 861 yılında vefat etmiştir. *Harîdetü'l-acâib ve Ferîdetü'l-Garâib* adlı eserini H. 822'de telif etmiştir. Bu eserin telifinde bir çok eserden istifade etmiş ve bunları eserinde de belirtmiştir. En çok istifade ettiği eserlerin başında Kazvini, İbnü'l-Cevzi, İbn-i Fadlan ve Kadı İyâz gelmektedir. Eser fasıllar şeklinde ilerlemektedir. Bkz. İbnü'l-Verdi, *Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*, tsh. Mahmûd Fahuri, Haleb, Dârü's-Şarki'l-Arabi, 1991, s. 5.

⁶³ *Evezahu'l-mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 8a.

⁶⁴ "... andan ba'dehü garben ve şimâlen mümtedd olup Bâb-ı Sekenderüne'ye ve Bânyâs'a andan Ayâs'a andan Karaman ve Hamîd-ili dağları mukâbelesine varur andan mağriben mümtedd olup Karadeniz'in Akdeniz'e döküldüğü yere varur andan mağribe ve bir mikdâr cenûba mümtedd olup Mora vilâyetine ve Arnavud vilâyetine ve Bâsilise'ye andan Pulya'ya varur. ..."
Bkz. *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 8a.

Bahr-i Vereng (Baltık Denizi) bahsinde *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'de kısa ama muğlak bir bilgi yer alırken *Esâmî-i Büldân*'da kısa ama net bilgiler yer almaktadır.⁶⁵

Göller bahsinde *Esâmî-i Büldân*'da diğer iki eserde yer alan “Bühayre-i Evvel-i Ceyhûn” (Ceyhun'un Başlangıcındaki Göl) bulunmamaktadır.

Takvîmü'l-büldân'da olmayan “Bühayre-i Tulye” ise diğer iki eserde yer almaktadır. Sipâhizâde Mehmed buradaki bilgileri Safiyüddin Bağdadî'nin *Merâsîdu'l-ittılâ'*ı ile de karşılaştırmıştır.

Esâmî-i Büldân nüshalarında “Bühayre-i Tûnus e'l-uzbe ve'l-gayri'l-uzbe” tek başlık altında anlatılırken *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında “Bühayre-i Tûnus” ve “Bühayre-i Tûnus gayri'l-uzbe” olarak iki ayrı başlık halinde ele alınmıştır.

Sıralamada da bazı farklılıklar söz konusudur. *Esâmî-i Büldân* nüshalarında önce “Bühayre-i Bânyâs” ardından “Bühayre-i Taberiyye” anlatılırken *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında bu göller yer değiştirmektedir.

Esâmî-i Büldân nüshalarındaki göller bahsi “Bühayre-i Zere”, “Bühayre-i Hârezm” ve “Bühayre-i Tulye” şeklinde sıralanıp sona ererken *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında bu sıralama “Bühayre-i Zere”, “Evvel-i Ceyhûn”,⁶⁶ “Bühayre-i Tulye” ve “Bühayre-i Harezm” şeklindedir.

Nehirler bahsinde *Evezahu'l-mesâlik* ve *Takvîmü'l-büldân* nüshalarında “Nehr-i Rûmiyye”den önce anlatılan “Nehr-i Mürsiyye” *Esâmî-i Büldân* nüshalarında bulunmamaktadır. *Esâmî-i Büldân* nüshalarında yer alan “Nehr-i Hemedân”⁶⁷ başlığına ise *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik* nüshalarında rastlanmamaktadır.

Nehirler, *Esâmî-i Büldân*'da daha muhtasar bir şekilde ele alınmaktadır. Ancak Fırat ve Dicle nehirleri ve kolları *Esâmî-i Büldân*'da da oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Göller bahsinde toplam 19, nehirler bahsinde 36 nehir hakkında bilgi verilmiştir.

⁶⁵ *Takvîmü'l-büldân*, s. 35; *Evezahu'l-mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 40b; *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 9a.

⁶⁶ “Evvel-i Ceyhûn” bahsi *Esâmî-i Büldân* nüshalarında yer almamaktadır.

⁶⁷ Halet Efendi 607, vr. 20b; Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan Kısım, nr. 304, vr. 18a; Ali Emiri (Millet) Kütüphanesi, nr. COG5-1, vr. 20a. “Nehr-i Hemedân” metne esas olan nüsha Reşid Efendi 644'te olmayan bir maddedir.

Dağlar bahsinde Cebel-i Kamer *Evzahu'l-mesâlik*'de oldukça uzun ele alınmıştır. Önce *Takvîmü'l-büldân*'da yer alan bilgiler aktarılmış ardından “bu aciz kul der ki,” ifadesiyle kendi görüşlerini uzunca belirtmiştir. *Takvîmü'l-büldân*'da olduğu gibi *Resm-i ma'mur*'dan alıntı ile bu bahsi sona erdirmiştir.

Dağlar bahsinin son kısmında Sipâhizâde Mehmed'in sıralaması *Takvîmü'l-büldân*'dan farklıdır. *Takvîmü'l-büldân*'da Rahun, Cebel, Selc, Lübnan, Lükam, Tur, Cudi, Bisutun, Taberistan, Dünbavend, Kirman, Kaytak, Siyakûh, Haris şeklindeki sıralama, *Evzahu'l-mesâlik* ve *Esâmî-i Büldân*'da Tur, Selc, Lübnan, Lükam, Cudi, Siyakûh, Haris, Cebel, Bisutun, Dünbâvend, Taberistan, Kirman, Kaytak, Cebel, Rahun şeklindedir. Bu sıralamada ismi belirtilmeyen dağların coğrafi konumlarına dair bilgiler yer almaktadır. İlki *Takvîmü'l-büldân*'da bir başlık yapılmadan Cudi dağı altında anlatılmaktadır. Diğer iki eserde ise Cebel (Dağ) başlığı altında anlatılmaktadır. “Cezîre-i İbn-i Ömer katında bu dağa Cûdî denilir.” ifadesi her üç eserde de yer almaktadır. İkinci dağın ise Çin bölgesinde olduğu ifade edilmektedir. Bunun da Tibet dağı olduğunu ifade edebiliriz.

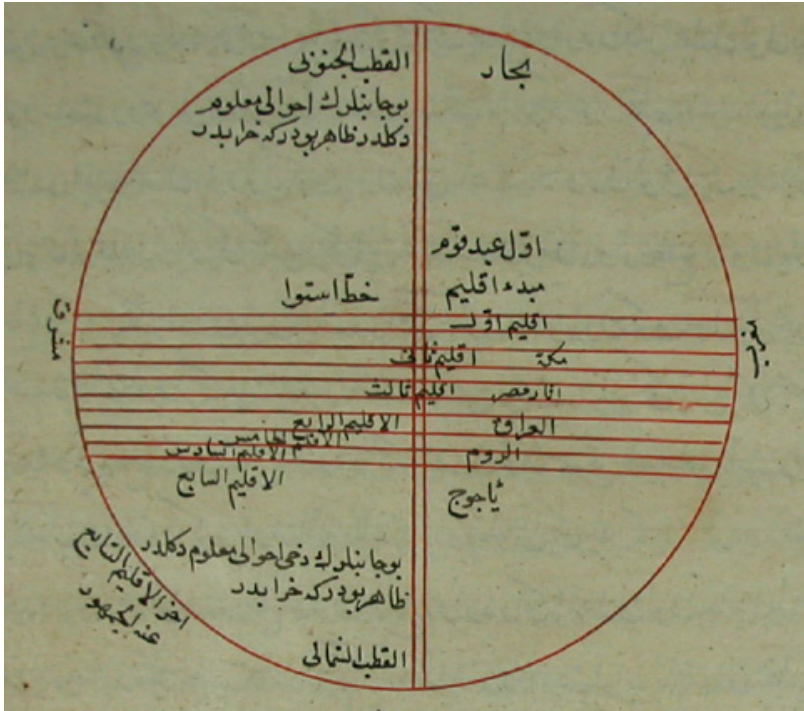
c. İklimler

Takvîmü'l-büldân'da şehirler bahsinden önce Ebü'l-Fidâ, nasıl bir yöntem takip edeceğini detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Örfi iklimlere göre bölünen şehirler bahsinde Ebü'l-Fidâ, İbn-i Havkal'e uyararak Kâbe'nin ve Hz Peygamberin kabrinin bulunduğu Arab Yarımadasından başlamayı tercih etmiştir. Cetvellerden önce örfi iklimin sınırları ve cetvellerde yer verilmeyen bazı bölgeler ile ilgili bilgiler verilmektedir. Cetvellerde ise her şehrin ismi, bu ismin kimlerden nakledildiği, bulunduğu enlem ve boylam, bu şehrin yer aldığı hakiki iklim, mensup olduğu örfi iklim ve bu örfi iklimin neresinde yer aldığı, isminin harf ve harekelerinin ifade edilerek şehrin okunuşu ve son kısımda şehre dair genel bilgiler yer almaktadır. Böylece yirmi sekiz ayrı kısımda (örfi iklimlere göre) şehirler, belli bir sistem ile o güne kadar erişen bilgiler çerçevesinde esere alınmıştır.

Takvîmü'l-büldân'da şehirlerin örfi iklime bölünmesi İslam coğrafyacılarının iklim ile ilgili sınıflandırmalarına dayanmaktadır. Yeryüzü çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Bu ayrım Hint bölgesinden ulaşan bilgiler ile Ptolemaus'un (Batlamyus) *Geographia*'sına dayanmaktadır. Yeryüzünün

yedi bölgeye (iklim) ayrılması İranlılar'a aittir. İslam coğrafyacıları yeryüzünün meskûn kısmı olan kuzey yarımküreyi, Ekvatordan sonraki 12-50 derece arasındaki bölgeleri yediye ayırıştırıp her birine iklim adını vermişlerdir. Ebü'l-Fidâ, bu iklimleri ekâlîm-i hakikiyye olarak adlandırır. Sipâhizâde Mehmed, eserinde bu iklimleri aşağıdaki şekilde göstermiştir. (*Takvîmü'l-büldân*'da buna dair herhangi bir şekil yer almamaktadır.)

RESİM II: Sipâhizâde Mehmed'e Göre Hakiki İklimler

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 4a.

Bunun dışında bir tasnif daha mevcuttur. Coğrafi bölge, memleket, diyar anlamına gelen ekâlîm-i örfiyye ise yeryüzünün 28 bölgeye ayırıştırılması ile oluşmuştur. Burada yeryüzünün önemli şehirleri ve bölgeleri birer örfi iklim olarak kabul edilmiştir. Sipâhizâde Mehmed, Ebü'l-Fidâ'nın 28 örfi iklimine bir ekleme (Türkistân) daha yapıp *Evzahu'l-mesâlik*'te 29 örfi iklim olduğunu belirtmiştir.

Ebü'l-Fidâ'ya Göre Örfî İklimler⁶⁸

1	Cezîre-i Arab
2	Diyâr-ı Mısır
3	Bilâd-ı Mağrib
4	Bilâd-ı Sudan (Cânib-i Cenubî mine'l-arz)
5	Cezîre-i Endülüs
6	Cezâyir-i Bahr-i Rûm ve'l-muhit-i garbî
7	Cânib-i Şimâlî mine'l-arz
8	Şam
9	Cezîre-i beyne Dicle ve Fırat
10	Irak
11	Hûzistân
12	Fars
13	Kirmân
14	Sicistân
15	Sind
16	Hind
17	Sîn
18	Cezâyir-i Bahr-i Şark
19	Bilâd-ı Rûm
20	Erminiyye, Errân ve Azerbaycan
21	Bilâd-ı Cebel (Irak-ı Acem)
22	Deylem ve Gilân
23	Taberistan ve Mazenderân ve Kums
24	Horâsân
25	Zâbülistân ve Gur
26	Tohâristan ve Bedehşân
27	Harezm
28	Mâverâünnehr

Sipâhizâde Mehmed'e Göre Örfî İklimler⁶⁹

1	Cezîre-i Arab
2	Diyâr-ı Mısır
3	Bilâd-ı Mağrib
4	Arzın taraf-ı cenûbîsi
5	Cezîre-i Endülüs
6	Bihâr-ı garbiyyede olan Cezâyir, (Cezâyirü'l-bihârî'l-garbiyye)
7	Arzın taraf-ı şimâlîsi
8	Şam
9	Cezîre (Dicle ile Fırat cânibi)
10	Irak
11	Hûzistân
12	Fars
13	Kirmân
14	Sicistân
15	Sind
16	Hind
17	Çin
18	Bihâr-ı şarkiyede olan Cezâyir (Cezâyirü'l-bihârî'ş şarkiyeye)
19	Rum
20	Ermeniyye ve Errân ve Azerbeycân
21	Bilâd-ı Cebel (Irak-ı Acem)
22	Deylem ve Gilân
23	Taberistan
24	Horâsân
25	Zâbülistân
26	Tohâristân ve Bedahşân
27	Harezm
28	Mâverâünnehr
29	Türkistân

⁶⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 76-555⁶⁹ *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 4b, 5a.

İstanbul'daki bir diğer nüsha olan Lala İsmail, nr. 286'da ise *Takvîmü'l-büldân*'ın baskısı gibi 28 örfi iklim gösterilmektedir. 29. örfi iklim, müstensihlerin bir eklemesi olabilir. 29. örfi iklim olarak eklenen bölgenin Türkistan olması da bunun sonradan coğrafyaya meraklı bir Osmanlı müstensih tarafından eklendiğine dair bir işaret olarak kabul edilebilir.

d. Şehirler

Takvîmü'l-büldân'da 28 örfi iklime göre anlatılan şehirler cetvellerde veya cetvellerden önce örfi iklim ile ilgili genel bilgilerin verildiği metin kısmında ele alınmaktadır. Metin içerisinde yer alan şehir ve beldelerin yekünü sayıca belirtilmemiş olmasına karşın her örfi iklimde yer alan cetvellerdeki satır numaralarından o örfi iklimde kaç şehir ele alındığı bilinmektedir. Buna göre en fazla şehir ve belde 77 sayısı ile sekizinci örfi iklim olan Şam⁷⁰ örfi ikliminde, en az şehir ve belde ise 7 sayısı ile birden fazla örfi iklimde (on üçüncü örfi iklim Kirmân,⁷¹ on dördüncü örfi iklim Sicistân,⁷² on beşinci örfi iklim Sind,⁷³ yirmi ikinci örfi iklim Deylem ve Cebel,⁷⁴ yirmi beşinci örfi iklim Zâbülistân ve Gur,⁷⁵ yirmi altıncı örfi iklim Toharistân ve Bedehşân⁷⁶ ve yirmi yedinci örfi iklim Harezmi⁷⁷) yer almaktadır. 28 örfi iklimin tamamındaki cetvellerde toplam 651 şehir ve belde ele alınıp bunların isimlerinin tahkikinden, tarihi ve coğrafi anlamdaki önemli bilgilere kadar birçok malumat yer almaktadır. Ebü'l-Fidâ'nın yaşadığı ve görev aldığı coğrafyaya yakın örfi iklimlerde daha fazla şehir ve

⁷⁰ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 225.

⁷¹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 334.

⁷² Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 340.

⁷³ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 346.

⁷⁴ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 426.

⁷⁵ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 464.

⁷⁶ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 471.

⁷⁷ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 477.

bilgi yer alırken⁷⁸ nispeten uzak örfi iklimlerde bu bilgiler ve şehir sayıları oldukça sınırlıdır.⁷⁹

Sipâhizâde Mehmed *Evzahu'l-mesâlik*'de, şehirlere dair bilgiler için *Takvîmü'l-büldân*'daki açıklamaya yer vermektedir. Buna göre şehirlere dair verilen bilgilerde en çok enlem ve boylamlarda farklılık söz konusudur. Çünkü bu hususta *Takvîmü'l-büldân*'da da başvurulmuş kaynaklar olan Birûni'nin *Kânûn*, Farslara ait *Kitâbu'l-etvâl ve'l-urûz*, İbn-i Said'in *Kitâb-ı Coğrafya* ve Batlamyus'un *Resm-i rub'u'l-ma'mûr*'unda farklı enlem ve boylam ölçüleri verilmektedir. Ardından şehirlerin harf sırasına (tertîb-i hurûfu'l-mu'cem) göre düzenlediğini belirtir. Sipâhizâde Mehmed, Ebü'l-Fidâ'nın cetvel sistemini uygulamasa da şehirlere dair bilgileri belli bir sistem içerisinde aktarmaktadır. *Esâmî-i Büldân*'daki bir şehri ele alıp bu sistemi görebiliriz:

“İşbîliye: Kesr-i elif ve sükûn-ı şîn-ı mu'ceme ve kesr-i bâ-i muvahhide ve sükûn-ı müsennât-ı tahtîyye ve lâm-ı müsennât-ı sâniye ve hâ ile iklim-i râbî'den Endelîs'ün garb-i cenûbîsinde Bahr-i Muhî'te karîb bir şehirdür. [27b] İşbîliye'nün ma'nâsı medîne-i münbasita ya'nî döşenmiş şehir demekdür ve bu şehir nehriün maşrık tarafındadır, Kurtuba memleketinün garbîsindedür. İşbîliye ile Kurtuba mâbeyni dört günlük yoldur ve bu şehir Endelîs tahtlarındandır ve on beş kapısı vardır. İşbîliye memleketinün garbden şarka uzunluğı Kurtuba memleketine varınca beş merhale ve cenûbdan şimâle enlülüğı Batalyeys memleketine varınca beş merhaledür. Tûli sekiz derece elli dakîka arzı otuz dört derece kırk dakîkadur.”⁸⁰

İşbîliye şehri örneğinden anlaşılacağı gibi, önce şehrin isminin okunuşunu, ardından iklim-i hakikisini ve iklim-i örfisini aktaran Sipâhizâde Mehmed, şehre dair genel bilgileri verip en son enlem ve boylamını aktarmaktadır. Bu sistem *Evzahu'l-mesâlik*'de de geçerli olmakla birlikte bazı

⁷⁸ Şam (77 şehir), Cezire-i Arab (42 şehir), Bilad-ı Mağrib (42 şehir), Maveraünnehr (42 şehir) örfi iklimlerinde cetvellerde yer alan şehir sayısı diğer örfi iklimlere göre daha fazladır. Aynı zamanda cetvellerden önceki metin kısmı da diğer örfi iklimlere göre oldukça daha geniştir.

⁷⁹ Hind (14 şehir), Cezâir-i Bahr-i Şark (14 şehir), Bilâd-ı Rûm (14 şehir), Taberistan ve Mazenderân ve Kums (14 şehir), Sîn (9 şehir), Kirmân (7 şehir), Sicistân (7 şehir), Sind (7 şehir), Deylem ve Cebel (7 şehir), Zâbülistân ve Gur (7 şehir), Toharistân ve Bedehşân (7 şehir), Harezmi (7 şehir) örfi iklimlerinde cetvellerde bahsedilen şehir sayısı sınırlı olmakla birlikte cetvellerden önce yer alan metin de oldukça azdır. Genellikle 2 sayfa ve daha altı bir bilgi yer almaktadır.

⁸⁰ *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısımı, nr. 644, vr. 27a, 27b.

farklılıklar söz konusudur. *Evezahu'l-mesâlik*'de bu bilgilerin her zaman kaynağı net bir şekilde ifade edilmektedir. Genelde şehirlerin isimlerinin okunuşunda iki veya daha fazla kaynak adı belirtilmektedir. Burada en çok müracaat edilen kaynaklar *Resm-i rub'u'l-ma'mûr*, *Lübâb*, *Kânûn*, *Etvâl ve'l-urûz* ve *İbn-i Said'in Coğrafyası* olmuştur. Ayrıca enlem ve boylamlarda da *Takvîmü'l-büldân*'da da belirtilen kaynaklara yer verilmektedir.

Enlem ve boylamların aktarılmasında *Evezahu'l-mesâlik* ve *Takvîmü'l-büldân*'da benzer yöntem ve kaynaklar kullanılırken, *Esâmî-i Büldân*'da tamamen farklı bir yol izlenmiştir. *Takvîmü'l-büldân*'da cetvellerden ikisini enlem ve boylamlara ayıran Ebü'l-Fidâ, şehre göre bazen bir, bazen de dört veya daha fazla kaynaktan dereceleri vermektedir. Enlem ve boylam dereceleri ebced hesabına⁸¹ göre aktarılmaktadır. Sipâhizâde Mehmed, *Evezahu'l-mesâlik*'te *Takvîmü'l-büldân*'daki kaynaklardan veya kendi kullandığı diğer kaynaklardan enlem ve boylamları yine ebced hesabına göre vermiştir. Fakat *Esâmî-i Büldân*'da tamamen farklı bir yol izleyerek her şehir için sadece bir enlem ve boylam ölçüsünü –genellikle kaynak adını belirtmeden– vermiştir. Ancak mukayese edildiğinde Sipâhizâde Mehmed'in *Esâmî-i Büldân*'da hangi esere itibar ettiği görülmektedir.

Hindistan bölgesindeki Deybül şehri için *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'te İbn-i Said'in (boylam 92 derece 31 dakika, enlem 24 derece 20 dakika) ve *Kânûn*'un (boylam 92 derece 30 dakika, enlem 35 derece 10 dakika) verdiği dereceler gösterilmektedir. *Esâmî-i Büldân*'da ise bu iki kaynaktan İbn-i Said'in verdiği bilgiler kabul edilmiştir.⁸²

Bündükıyye (Venedik) şehri için de benzer bir durum söz konusudur. *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'te İbn-i Said'den ve Etvâl'den (boylam 36 derece, enlem 46 derece) alınan bilgiler içerisinde Sipâhizâde Mehmed *Esâmî-i Büldân* için İbn-i Said'in verdiği ölçüleri (boylam 32 derece, enlem 44 derece) tercih etmiştir.

İbn-i Said, Sipâhizâde'nin *Esâmî-i Büldân* için enlem ve boylam ölçümlerinde her zaman tercih ettiği kaynak olmamıştır. Bazı şehirlerde farklı kaynak tercihinde bulunmuştur. Meyyâfârikîn şehri için *Evezahu'l-*

⁸¹ Eced hesabı, Arap alfabesindeki harflerin tarihteki ilk tertibinde harflere verilen sayı değerine dayanan hesap sistemidir. Bu tertipte her harfin rakamsal bir karşılığı vardır. Bkz. Mustafa Uzun, "Ebced", *DİA*, C. 10, 1994, s. 68.

⁸² *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 62b.

mesâlik ve *Takvîmü'l-büldân*'da İbn-i Said (boylam 66 derece, enlem 38 derece 30 dakika), *Etvâl* (boylam 64 derece, 15 dakika; enlem 38 derece) ve *Resm-i ma'mûr*'dan (boylam 64 derece, 40 dakika; enlem 38 derece) alınan dereceler arasından *Esâmî-i Büldân*'da *Etvâl ve Resm-i ma'mûr* (dakika ölçümlerinde az bir fark söz konusudur) tercih edilmiştir.

Bazı durumlarda, *Esâmî-i Büldân*'da yer alan enlem ve boylamlar *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'ten tamamen farklıdır. "Sîrcân"⁸³ şehrinin enlem ve boylamı *Takvîmü'l-büldân* ve *Evezahu'l-mesâlik*'te iki farklı kaynaktan alınmıştır. *Kânûn*'da "Sîrcân"ın enlemi 83 derece, boylamı 32 derece 30 dakika; İbn-i Said'in *Kitâb-ı Coğrafyası*'nda ise enlemi 84 derece, boylamı ise 32 derece olarak belirtilmiştir. *Esâmî-i Büldân*'da ise her iki kaynaktan yer almayan bir enlem ve boylam derecesine rastlamaktayız. Sipâhizâde Mehmed, "Sîrcân"ın enlemini 88, boylamını ise 30 derece olarak göstermektedir.⁸⁴

Kostantiniyye için *Takvîmü'l-büldân*'da *Resm*, *Kânûn*, *Etvâl* ve İbn-i Said'den aynı ölçüler nakledilmiş olup enlemi 49 derece, boylamı 45 derece olarak belirtilmiştir. *Evezahu'l-mesâlik*'de bu bilgi tekrar edilirken devamında Sipâhizâde Mehmed'e göre enleminin 59 derece 50 dakika, boylamının 41 derece 50 dakika olduğu belirtilmiştir. *Esâmî-i Büldân*'da ise *Evezahu'l-mesâlik*'e göre sadece boylamın dakikasında (15 dakika) bir farklılık söz konusudur.⁸⁵

Örneklerden de görülebileceği gibi Ebü'l-Fidâ ve Sipâhizâde Mehmed, enlem ve boylam derecelerinde en çok *Etvâl*, *Resm-i ma'mûr*, *Kânûn* ve özellikle de İbn-i Said'in *Coğrafyası*'nı kullanmışlardır.

Şehirler (büldân) bahsinde Ebü'l-Fidâ ve Sipâhizâde Mehmed arasındaki bir diğer farklılık, Sipâhizâde'nin, *Takvîmü'l-büldân*'da olmayan şehirleri farklı kaynaklardan istifade ederek eserine almış olmasıdır. Bu şehirlerin bir kısmı aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

⁸³ *Evezahu'l-mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 138a.

⁸⁴ *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 74a.

⁸⁵ *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 94b.

TABLO III: Sadece *Evzahu'l-mesâlik* ve *Esâmî-i Büldân*'da Olan Bazı Şehirler

Ahkâf
İhmîm
Edrene
Ürdün
Erzen
el-Arzü'l-Mukaddese
Burusa
Yengi-kent
Tahâ
Saklab
Şenş
Şeltîş
Süveys
Sümeyrem
Semnek
Kırmisîn
Kaşkâ-dağ
Kışmeyr
Kasr-ı Yannih
Katrabbul
Katye
Meydân
Makzûniye
Nîkıyye

Bu şehirler için Sipâhizâde Mehmed'in başvurduğu kaynakların başında Safiyyüddin Bağdâdî'nin *Merâsîdü'l-ittılâ'*'ı gelmektedir. Bu eser Sipâhizâde'nin en çok müracaat ettiği eserlerin başında gelmektedir. Makzûniye şehri *Takvîmü'l-büldân*'da yer almayan bir şehir olmasına rağmen

Ebü'l-Fidâ'nın *Tarih*'inden de alıntı yapmıştır. Bu eserler dışında *Harîdetü'l-acâib*, Azizi'nin *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i, İbn-i Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i, *Nüzhetü'l-müştâk*, *Kâmûs*, *Sihâh*, *Lübâb* ve *Müşterik Sîpâhizâde*'nin tabloda belirtilen şehirler için kaynak olarak kullandığı kitaplardır.

TABLO IV : Sadece *Evzahu'l-mesâlik*'te Yer Alan Bazı Şehirler

Eblüsteyn
Ebvân
Esûr
Eznik
Beredey
Bersecân
Burgar
Cezâir
Deşt
Sîniye
Sinhâce
Eş'-şecere
Eş'-şehr
Şârk
Seylûn
Sûrestân
Sühverd
Sim'an
Semâve
Kureşsiyye

Sîpâhizâde, eserini *Takvîmü'l-büldân*'dan yaklaşık 2 yüzyıl sonra kaleme aldığından arada geçen süredeki tarihi olayları da nakletmektedir. Aşağıda

Bursa⁸⁶ örneğinde görüldüğü gibi bazı şehirlerin –Kostantiniyye,⁸⁷ Kıbrıs,⁸⁸ Tırnâv,⁸⁹ Edirne,⁹⁰ Bağdâd⁹¹ Kahire⁹² - Osmanlı hakimiyetine geçiş süreci ile ilgili bilgilere de yer vermiştir.

⁸⁶ Osmanlı Devleti'nin ilk payitahtı ve Sipâhizâde Mehmed'in doğduğu şehir Bursa (Burusâ)'da *Takvîmü'l-büldân*'da yer almayıp Evzahu'l-mesâlik ve Esâmî-i Büldân'da yer alan şehirlerden biridir. Bu şehir için Sipâhizâde, herhangi bir kaynak ismi vermemiştir. Müellifi için önemi hasebiyle bu şehre dair bilgiler örnek olarak verilmiştir.

⁸⁷ *Ba'dehu selâtîn-i Osmâniyye'den sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn Sultân Mehmed Hân b. Sultân Murâd Hân -aleyhi'r-rahmetü'l-melikü'l-mennân- Hicret-i Nebeviyye'nün sekiz yüz elli yedinci yılınun Rebî'ü'l-evvelinin on ikinci gününde Cum'a günü dâru'n-nasr mahmiyye-i Edirne'den Kostantîniyye'ye gazâ niyetine teveccüh idüp bi-'inâyet-i Rabbâniyyeye hedâyet-i [95a] Sübhâniyye sene-i mezbûrenün Cumâdiyye'l-evvelisinin yirminci günü Seşenbe gün sabahı sâdikda medîne-i metînenün fethi vâki' olup belde-itayyibe târih düşmüşdür ve bir târih dahi budur:*

Beyt

Feth-i Kostantın'e fırsat bulmadılar evvelün

Feth idüp Sultân Mehmed oldu târih-i âhirün"

Bkz. *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 95a, 95b.

⁸⁸ *"Selâtîn-i Osmâniyye'den Sultân Selîm Hân b. Sultân Süleymân -ebbedallahusaltanatehuilâ intihâ-i'd-devrân-bahrden ve berden Kubrus'a azîm asker gönderüp bi'avnillâhi Te'âlâ Hicret-i Nebeviyye'nün dokuz yüz yetmiş sekiz Rebî'ü'l-âhire'nün on beşinde yevmü's-sebte feth olundu. Min evveli'z-zamân ilâ hazîhi'l-ân Kubrus'un böyle fethi müyesser olmamış idi."* Bkz. *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 92a.

⁸⁹ *"Kesr-i tâ ve sükûn-ı râ-i mühmeleteyn ve feth-i nûn ve vâv ile iklim-i sâbi'den Evlâk'dan Sakçı'nun garb tarafında üç günlük yerde bir medînedür. Bunu Gâzî Hüddâvendigâr'un veziri Ali Pâşâ ibn-i Hayreddîn Pâşâ Hicret'ün yedi yüz doksan birinde feth itmişdür. Tûli elli beş derece arzı elli derecedür."* Bkz. *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 82b.

⁹⁰ *"Feth-i hemze ve sükûn-ı dâl ve feth-i râ-i mühmeleteyn ve feth-i nûn ve hâ ile iklim-i hâmisün âhirinden bilâd-ı Rûm'dan bir büyük şehirdür. Kostantîniyye'nün cânib-i garbi ve şimalisinde altı günlük yerdedür ve bunda üç enhâr-ı kibâr vardır. Birine Tunca ve birine Meric ve birine Arda dirlir. Bunu selâtîn-i Osmâniyye'den Sultân Gâzî Murâd b. Orhân -tegammedâllâhu te'âlâ bi'r-rahmeti ve'l-gufrân- Hicret-i Nebeviyye'nün yedi yüz altmışında feth itmişdür ve bunda selâtîn-i Osmâniyye ve sâir ümerâ niçe câmi'ler ve medreseler binâ itmişlerdür. El'ân bir dâru's-saltana budur ve berr-i Kostantîniyye'dür. Tûli elli sekiz derece arzı kırk iki derecedür."* Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 21b.

⁹¹ *"Bağdâd'ı selâtîn-i Osmâniyye'den Sultân Süleymân Hân -aleyhi'r-rahmeti ve'r-rıdvân- Hicret-i Nebeviyye'nün dokuz yüz kırkında aduvvü'd-dîn ve reisü'l-mülhidîn ve kıdvetü'r-râfiziyîn Tahmâsu'l-lâ'mün elinden feth idüp dâru'l-İslâm eylemişdür."* Bkz. *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 39a.

“Burûsa: Zamm-ı bâ-i muvahhide ve râ-i mühmele ve sükûn-ı vâv ve feth-i sîn-i mühmele ve hâ ile iklim-i hâmisden bilâd-ı Rûm’dan bir şehirdür. Cemî‘ cevânibinden dağlar ihâta etmişdür. Şehir cenûb tarafında olan dağların eteğinde vâki‘ olmuştur ve bir yüksek depe üzerinde kal‘ası vardır [ve şehrin şimâl tarafı bir azîm sahrâdur ve bu sahrâda çok azîm köyler vardır] ve bunun bi-şümâr eşcâr ve enhârî ve bi-nihâye bağçeleri ve bostânları vardır ve buna cenûb tarafından iki nehr-i azîm gelür evlerine ve çarşularına ve hammâmlarına varur. Birine Gök-dere ve birine Bmâr-başı dirler ve bunun yemişlerini dârü’s-saltana Kostantîniyye’ye alup giderler ve bu şehir Kostantîniyye’den cenûb ve bir mikdâr şark tarafınadır. Bah-rden ikisinin mâbeyni bir günlüğe karîbdür ve kurudan üç günlüğe karîbdür ve bunda vâfir ılıcalar vardır ve cenûb tarafında Keşiş dağı dirler bir gâyetde yüksek dağ vardır. Yazda ve kışda karı ve buzı bi-nihâyedür. Pâdişâh-ı âlem-penâh - halledetü hilâfetehu- hazretlerinin mühimmâtlarıçün Kostantîniyye’ye karı ve buzı ol dağdan getirürler. Bunu selâtîn-i Osmâniye’den Sultân Orhân -aleyhi’r-rahmeti ve’r-rıdvân- Hicret-i Nebeviyye’nün yedi yüz yirmi altısında Sultân Osmân hayatda iken feth etmişdür. Sultan Mehmed Hân’a gelince geçen selâtîn-i Osmâniye’nün cümlesinin mekâbiri bundadır, -zâde’l-lâhu Te’âlâ rahmetehum ve ebbede e’mâre evlâdehüm ve devletehüm- ve bunda meşâhid-i evliyâ ve merâkîd-ı asfiyâ çokdur ve selâtîn-i Osmâniye ve gayrileri bunda vâfir câmi’ler ve medreseler binâ eylemişlerdür. Tûli altmış derece arzı kırk derecedür.”⁹³

Şehirler bahsi için değerlendirilecek bir diğer husus da her üç eserde yer almasına karşın muhteva noktasında şehirlerin farklılıklar taşımasıdır. Ferma⁹⁴ şehrinde *Tarihü’l-Hükema*’dan, Surt şehrinde ise *Kamus*’tan yaptığı bazı alıntılar, Belh bahsinde yer alan *Ya’kubi*’den alınmış bazı bilgiler,⁹⁵

⁹² “Selâtîn-i Osmâniyye’den Sultân Selîm Hân Sultân Bâyezîd -aleyhirrahmetü ve’r-rıdvân- bunu (...) elinden alup Sultân Selîm şoy şoy târîh dinmişdür. Bir târîh dahi budur;

Fikr-i târîh eyler idim nagehân

Mısır’ı aldı didiler Sultan Selim [hân]”

Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 92a.

⁹³ *Esâmî-i büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısmı, nr. 644, vr. 40b; *Evzâhu’l-mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 71a, 71b.

⁹⁴ *Evzâhu’l-mesâlik*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 4693, vr. 166a; Ebü’l-Fidâ, a.g.e., s. 106.

⁹⁵ “Belh: ... ve bunu Minuçîhr b. İrec b. Efrîdûn binâ etmişdür ve bunda bir buthâne var idi adına Nûbehâr dirler idi. Tûli ve arzı yüzer zirâ‘ idi ve bu buthanede Bermekûler otururlar idi. Hind

Ürdün⁹⁶ ve İstenberî⁹⁷ bahsinde kaynak vermeden aktardığı ek bilgiler bunlardan bazılarıdır.

e. Kaynaklar

Ebü'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'da istifade ettiği 30'u aşkın eserin birçoğu Sipâhizâde Mehmed'in *Evzahu'l-mesâlik*'te de kullandığı kaynaklardır. Bu, eserlerin muhtevası itibariyle gayet doğal bir neticedir. Diğer Osmanlı coğrafyacılarının kaynakları da Ebü'l-Fidâ'nın veyahut Sipâhizâde Mehmed'in kaynakları ile benzerdir. Sipâhizâde, *Takvîmü'l-büldân*'daki kaynaklara ek olarak başka eserlerden de istifade etmiştir. Bu açıdan her iki eser arasındaki en temel münasebetlerden birisi de kullanılan kaynaklardır.

Takvîmü'l-büldân ve *Evzahu'l-mesâlik*'in ortak kaynakları şunlardır: Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, İbn-i Hurdâzbih, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*,

ve Çin beyleri bu buhâneye gelüp buta secde idüp Bermekilerin ellerin öperler idi. Sonra Osman b. Affân radiyallahu anh el'meliku'd-deyyân zamânında Horasan feth olunup Bermekilerden Halid İslâm'a rağbet idüp Hazret-i Osman'a gelüp mâl ile Belh'i zâmin oldı. Ba'dehu Abdullah b. Âmr cemi' Horâsân'ı feth idüp ol buhâneyi harâb itdi. Ebû İshak b. İbrahim b. Edhem ve Ebu Ali Şefik ibn-i İbrahim ve Reşidü'd-din ve Tavât cümlesi Belh'dendür -rahimehumullâh-." Bkz. Esâmî-i Büldân, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 40b.

⁹⁶ "Ürdün: Zamm-ı hemze ve sükûn-ı râ ve zamm-ı dâl-ı mühmeleteyn [23a] ve teşdîd-i nûn ile Şâm'da bilâd-ı Gazr'dan bir şehirdür ve bunda bir azîm nehir vardır yukarıda zikr olunmuşdur. Yahya peygamber İsa peygamberi otuz yaşına girdüğü vaktin bu göle daldurup andan çıkdıktan sonra da'vete başlamışdur. Anunçün Nasârâ oğlancıkları üç yaşına veyâ dört yaşına girdüğü vaktin keşişleri bir suya ba'zı nesne okuyup ol oğlancuğı ol suya daldururlar ve ol suya mâ-i ma'mûdiye dırler ve böyle itdükleri zamânda Nasrânî oldı dırler. Nitekim Resûl -salla'llâhü 'aleyhi ve sellem- buyurmuşdur her doğan oğlan fitrat-ı İslâmiyye üzerine doğar ammâ sonra atası ve anası ya Yehûdî veyâ Nasrânî veyâ Mecûsî iderler." Bkz. Esâmî-i Büldân, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 22b, 23a.

⁹⁷ "İstenberî: Kesr-i hemze ve sükûn-ı sîn-i mühmele ve müsennât-ı tahtıyye ile ve feth-i müsennât-ı feokıyye ve sükûn-ı nûn ve bâ-i muvahhide ve râ-i mühmele ile Rûmiyye mukâbelesinde deniz içinde bir yüksek dağdur ve Rûmiyye mukâbelesinde bahr içinde bir yüksek dağ vardır. Ana Bürkân dırler. Bürkân ve İstenberî'nün ma'naları ra'd ve berk dimekdür. Bu iki dağda dâimâ gice ateş ve gündüz duhân zâhir olur. Bunlara yanar ada dırler ve bu dağların toprakları hafifdür ve bunlarda mağaralar çokdur. Her bâr ki rûzgâr çok olsa bu mağaralarda kumdan tepeler hâdis olur. Zann-ı gâlib budur ki bu kum ol ateşün gıdası ve maddesi ve mütehallil olanun bedelidür ve bu mağaralarda teneffüs için ba'zı yerler vardır. Ol yerlerden köpek uluması gibi âvâzalar işidilir." Bkz. Esâmî-i Büldân, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Kısım, nr. 644, vr. 24b.

Sem'ânî, *el-Ensâb*, Yâkût el-Hamevî, *el-Müşterik Vaz'an vel-müfterik Suk'an*, İbnü'l-esîr, *el-Lübâb fi't-tehzîbü'l-Ensâb (Lübâb)*, Ebu'l-Mecd el-Mavsîlî, *Mezîlü'l-irtiyâb an müştebihi'l-intisâb* ile *Kitâbü'l-faysal*, Ebû Reyhan el-Birûnî, *Kânûn-ı Mesûdî*, Farslılara ait *Kitâbu'l-evvâl ve'l-urûz*, Azîzî, *el-mesâlik ve'l-memâlik*, Batlamyus, *Resm-i rub'u'l-ma'mûr*, Ebû Nasır İsmail b. Hammad el-Cevherî el-Farabî, *Sihâh*, Cemaleddin Kiftî, *Tarihü'l-hükemâ*, Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar-ı fi ahbârî'l-beşer*, İbn-i Said, *Kitâb-ı Coğrafya*, İbn-i Havkal, *Sûretü'l-arz (kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik)*, Zîc,⁹⁸ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân (Kitâb-ı Ahmedü'l-kâtib)*, ve Nasîr-i Tûsî, *Tezkire*.

Sipâhizâde Mehmed'in *Evvâzu'l-mesâlik* ve *Esâmî-i Büldân*'da kullandığı, *Takvîmü'l-büldân*'da yer almayan kaynaklar ise şunlardır: Ebû Reyhan el-Birunî, *Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*, İbnülverdi, *Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*, Fîrûzâbâdî, *Kâmûs (Kâmûsu'l-Muhît)*, Muhammed b. Hüseyin el-Hüseynî, *Tuhfetü'l-âdâb fi zikri't-tevârih ve'l-ensâb*, Ali b. Ebûbekr el-Herevî, *Kitâbü'l-işârât fi mârifeti'z-ziyârât*, Abdurrahman b. Muhammed el-Hanbelî, *Kitâbü'l-insü'l-celîl bi târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, İbn Kerduş en-Nasranî, *Tarih*, Magriforyus en-Nasranî, *Muhtasarü'd-düvel*, Ebi'l-bekai'n-nahvî, *Şerhu'l-makamâtü'l-harîriyye*, İmâm Mes'udî, *Şerhu'l-makamâtü'l-harîriyye*, Safiyyüddin Bağdâdî, *Merâsîdü'l-uttlâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bukâ'*, *Şerhü'l-Çağmînî li'l-Abîdî*, İbn-i Kemâl Paşa, *Risâle-i Yâiye fi'l-lügati'l-Farisiyye*, Abdullah Yafî, *Misr'atül-Cinân ve İbretü'l-Yakazân*, İbnü'l-Esîr, *Câmiü'l-Usûl min Ehâdisi'r-Rasûl*, Ebu İshak Sa'lebî, *Arâis*.

Kaynaklar ele alındığında Sipâhizâde'nin eserinin mukaddimesinde isimlerini belirttiği 25 kaynak eser ile metin içerisinde adı geçen diğer eserler (toplam 36 eser) arasından 16'sını doğrudan kendisinin kullandığını müşahade etmekteyiz. Bu kaynakların bazıları (*Kâmûs*, *Risâle-i Yâiye*, *Harîdetü'l-acâib ve ferîdetü'l-garâib*) *Takvîmü'l-büldân*'dan sonra kaleme alınmıştır. Sipâhizâde, bu kaynaklar ile *Takvîmü'l-büldân*'daki bilgilere eklemeler ve çeşitli tashihler yapma imkanı bulmuştur. Bu açıdan *Evvâzu'l-*

⁹⁸ İslam bilim tarihi literatüründe gözlemler sonucu elde edilen verilerle oluşan astronomi cetvellerine zîc denilmektedir. Astronomi alanında yapılan gözlemlerin sonuçlarının tablolar halinde yer aldığı zîciler İslam medeniyetinde oldukça meşhurdur. IX. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında 200'ü aşkın zîc yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bunların birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan zîciler arasında en meşhurlarından bazıları *Zicü'l-Hârîzmi*, *Zic-i İlhâni* ve *Zic-i Uluğ Bey*'dir. Bkz. Yavuz Unat, "Zîc", *DİA*, C. 44, s. 397, 398.

mesâlik ve Esâmî-i Büldân'ı Takvîmü'l-büldân'ın bir şerhi olarak değerlendirilmek mümkündür.

SONUÇ

Coğrafi eserlerin ortaya çıkışında, antik çağlardan itibaren yazılan doğu (şark) ve batı kaynaklarının etkileri büyüktür. İlk Osmanlı coğrafyacılarında ise şark eserlerinin etkisi görülmektedir. En önemli İslam coğrafyacılarından olan Ebül-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı tesiri en fazla olan kaynakların başında gelmektedir.

Sonuç olarak *Takvîmü'l-büldân*'ın, XIV. yüzyıla kadar yazılan İslam coğrafya eserlerinin bir hülasası, özü olduğu, aynı zamanda müellifin idari görevleri hasebiyle gördüğü yerlere dair yeni ve özgün bilgileri kaydettiği anlaşılmıştır.

Sipâhizâde Mehmed'in *Takvîmü'l-büldân*'dan etkilendiği, onun bir şerhini kaleme aldığı, şehirler bahsinde ise oldukça faydacı bir yol gözeterek *Takvîmü'l-büldân*'daki şehirlere yenilerini ilave ederek harf sırasına göre düzenleyip bilgiye erişimi kolaylaştırdığı görülmüştür. Sipâhizâde'nin bu yöntemle *Takvîmü'l-büldân*'dan istifadeyi kolaylaştırması kendisinden sonraki Osmanlı coğrafyacılarının *Evzahu'l-mesâlik ve Esâmî-i büldân*'dan istifade etmesine sebep olmuştur.

Eserin yazılmasının en temel gayelerinden birinin fetihlerin en yoğun yaşandığı XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin idari ve askeri faaliyetleri için bir bilgi kaynağı olduğu görülmektedir. Eserin başta Sultan III. Murad olmak üzere devlet ricali tarafından takdir görmesi de bunun bir sonucu olarak kabul edilmektedir.

Sipâhizâde Mehmed'in, eserinde yer verdiği bibliyografyanın, Osmanlı müelliflerinin eriştiği kaynakları göstermesi hasebiyle dönemi için oldukça etkileyici olduğu aşikârdır. *Takvîmü'l-büldân* dışında bu eserlerden de şehirler bahsinde çokça istifade ettiği, coğrafi konular için bu kaynakların bazılarını müracaat ettiği görülmektedir. Bu çalışmada ele alınan eserin *Takvîmü'l-büldân* ile irtibatı diğer kaynaklardan da ne şekilde istifade edildiğine dair bir fikir verecektir. Ayrıca *Takvîmü'l-büldân*'ı kaynak olarak kullanan diğer Osmanlı coğrafyacılarının çalışmaları için de bir mukayese oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- ÂŞIK MEHMED, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), 3 Cilt, Ankara 2007.
- ATÂÎ, NEV'ÎZÂDE, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri: Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmil-i Şakaik*, Neşre Hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, V Cilt.
- EBÜ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-büldân*, ed. Fuat Sezgin, yay. haz. Farid Benfeghoul, Carl Ehrig-Eggert, Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992.
- , *Geographie d'Aboulfeda, Takvimü'l-Büldan*, trc. Joseph-Toussaint Reinaud; herausgegeben von Fuat Sezgin, Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1985.
- , *Tarih-i Ebü'l-Fidâ, el-Muhtasar fi Ahbâri'l-beşer*, thk. Mahmûd Deyyub, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.
- KÂTİB ÇELEBÎ, *Cihânnümâ*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Kısmı, nr. 1624.
- SİPÂHİZÂDE MEHMED, *Evvâhu'l-Mesâlik*, Nuruosmaniye Ktb., nr. 4693.
- , *Esâmî-i Büldân*, Süleymaniye Ktb., Halet Efendi Kısmı, nr. 607.
- , *Hâşiye-i Tecrid'e Hâşiye*, Süleymaniye Ktb. Nuruosmaniye Kısmı, nr. 2109.
- , *Hâşiye Alâ Şerh-i Hikmeti'l-ayn*, Beşirağa Ktb., Eyüp Kısmı, nr. 99.
- , *Risâle fi'l-Beyân*, Süleymaniye Ktb, Esad Efendi Kısmı, nr. 3062.
- Târîh-i Silsile-i Ulemâ*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısmı, nr. 2142.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- AHMAD, Sayyid Maqbul, *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A. D.)*, Amman 1995.
- , "İbn Mâcid", *DİA*, 1991, C. 20, s. 162-163.
- AK, Mahmut, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, İstanbul 2004, C. 2, S. 4, s. 163-211.
- , "Coğrafya, Osmanlılar Dönemi" *DİA*, 1993, C. 8, s. 62-66.

- , "Menâzirü'l -avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l -büldân", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991 , s. 101-120.
- , "İklîm", *DİA*, C. 22, s. 28.
- BAYAT, Ali Haydar, "İbn Cezle", *DİA*, C. 19, s. 396-397.
- BURSALI MEHMED TAHİR, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, 3 Cilt.
- , "Sipâhizâde Mehmed b. Ali", *İslam Mecmûası*, C. I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet (İstanbul), 1332, s. 198,199.
- HAGEN, Gottfried, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihannüması ve Düşünce Dünyası*, (çev. Hilal Görgün), Kürey Yay., İstanbul 2015.
- KÂTİB ÇELEBİ, *Cihannüma Kâtip Çelebi*, (haz. Karlığa, Bekir, Said Öztürk), Mahya Yay., İstanbul 2013. (Sadeleştirilmiş metin).
- REİNAUD, Par M., *Geographie d'Aboulfeda, Traduite de l'Arabie en Français, Tome I (Introduction Generale a la Geographie des orientaux)*, Paris 1848.

“A STUDY ON *TAKVİMÜ'L-BÜLDÂN* AND ITS EFFECT ON OTTOMAN GEOGRAPHERS”

Abstract

Islamic geography classics has a great influence on the development of the Ottoman geographers. Islamic geographical works, usually known by their names as *mesâlik* or *büldân*, have conveyed the accumulation of knowledge of long years to the Ottoman Empire. The first Ottoman geographical works were mostly on astronomy and cosmography. One of the very last and most important works of medieval Islamic geography, *Takvîmü'l-büldân*'s copies in the Istanbul libraries, were frequently read in the XVI. century and affected the Islamic geographers. This effect is mostly seen in the work of *Sipahizâde Mehmed's Evzahu'l-mesâlik il ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. *Sipahizâde*, who was considered as an Ottoman scholars of the time, read *Takvîmü'l-büldân* in the first years of his profession as a result of his interest in geography, and worked on it. Taking advantage of various sources, he organized the cities in this work according to the order of the letters. In addition, many cities that were not included in *Takvîmü'l-büldân* were added to his work. In the period when the work was written, the Ottoman State reached the widest borders. This has increased the curiosity about the nature of geographical regions and today we can find annotations and copies of the works of Islamic geographers in the Istanbul libraries. The work of *Sipahizâde Mehmed* is one of these annotations. In this study, the relationship between *Evzahu'l-mesâlik* and *Takvîmü'l-büldân* and the place of it in Ottoman geography will be discussed.

Keywords

Takvîmü'l-büldân, Ebü'l-Fidâ, Sipahizâde Mehmed, Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik, Ottoman Geographers